

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

1.1. До історії вивчення судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського.

1.2. Огляд джерел.

1.1. До історії вивчення судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського

Хоча перші розвідки з історії судоустрою і судочинства українських земель Великого князівства Литовського з'явилися понад півтора століття тому, повної об'єктивної картини судової системи і судового процесу не було створено. Донедавна не було спеціальних монографічних досліджень із вказаних проблем; окремі елементи судоустрою і судочинства висвітлювалися дослідниками в основному в контексті аналізу інших сторін суспільно-політичного і державного життя князівства. Вивчення питання не було безперервним, цілісним, автори не завжди були вільними від ідеологічних впливів тієї чи іншої доби.

Одними з перших почали вивчати право Великого князівства Литовського польські дослідники; вони підкреслювали його зв'язок із польським правом, вбачали у польському праві витoki більшості правових інститутів Великого князівства, залишаючи поза увагою будь-який їхній зв'язок із правом руським (зауважимо, що такої ж думки дослідники дотримувалися щодо суспільного і державного життя князівства). Так, Я.-В. Бандтке-Стенжинський розглядав право Великого князівства Литовського як провінційне польське право і виводив походження земських і гродських судів, які діяли на території князівства, від польських судів¹.

Першим звернув увагу на такий зв'язок І. Данилович, який вказав і довів, що, по суті, право Великого князівства Литовського було руським правом². Дослідник увів до наукового обігу значну

---

¹ Bandtke-Stenzinski J.-W. Pamiętnik dla naprawy Rzeczypospolitey. – Krakow, 1841.

² Danilowicz I. Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego // Wizerunki i roztrzasania naukowe. – Wilno, 1837. – Т. 13; Danilowicz I. Statut Kazimierza IV, pomnik z XV wieku uchwat litew. – Wilna, 1826.

кількість фактичних документів і матеріалів, досліджував литовські літописи, списки Статутів Великого князівства Литовського. Ним був знайдений і вперше виданий Судебник Казимира IV (І. Данилович помилково датував його 1492 роком). Вчений започаткував погляд на право Великого князівства Литовського як на литовсько-руське право, що в 50-ті-60-ті рр. ХІХ ст. певною мірою сприяло появі і вкоріненню концепції Литовсько-Руської держави. Але безпосередньо судової системи і судочинства І. Данилович не розглядав.

Дослідження державно-правового життя Великого князівства Литовського набули інтенсивності і систематичності з 60-х рр. ХІХ ст. Насамперед вони були пов'язані з Київським університетом, де в другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст. працювали вчені – історики і правознавці – представники школи західноруського права³. Протягом вказаного періоду з'явилися праці М. Владимирського-Буданова⁴, М. Ясинського⁵, О. Малиновського⁶, М. Максимейка⁷,

---

³ Бондарук Т. Західно руське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). – К.: НАН України, Інститут держави і права, 2000.

⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Литовские евреи // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – № 1. Його ж. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I, II. – К., 1891. Його ж. Німецьке право в Польщі і Литві. – Львів, 1903. Його ж. Обзор истории русского права – Ростов-на-Дону, 1995. Його ж. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. I. – К., 1889. Його ж. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – К., 1907. Його ж. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. VI. – К., 1907. Його ж. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1. – Происхождение Главного Литовского Трибунала”. – СПб., 1904. Його ж. Формы крестьянского землевладения в Западной России в XVI в. – К., 1911.

⁵ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – К., 1897. Його ж. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1. – К., 1901. Його ж. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1894.

⁶ Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. – Ч. 1. Боярская дума Древней России. – Томск, 1903. Його ж. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. – Ч. 2. – Рада Великого княжества Литовского. – Томск, 1912. Його ж. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894.

⁷ Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894. Його ж. К вопросу о литовско-русских сеймах. – СПб., 1904. Його ж. Русская правда и литовско-русское право. – К., 1904. Його ж. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902.

Г. Демченка⁸, Ф. Леонтовича⁹, В. Антоновича¹⁰, М. Довнара-Запольського¹¹, М. Любавського¹² та ін. У їхніх дослідженнях вивчалось і аналізувалось суспільне і державне життя Великого князівства Литовського, його економіка, литовсько-руське право взагалі, але питання судоустрою і судового процесу українських земель литовського періоду розглядалися фрагментарно. Лише окремим видам судів присвячені монографічні дослідження. Так, у праці М. Ясинського “Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и

---

⁸ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях. – Ч. 1. – К., 1894. Його ж. Притомные люди и копная сторона. – Варшава, 1894.

⁹ Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Юстиции. – 1997. – Май. Його ж. Исторические исследования о правах литовско-русских евреев. – Вырезка. – Комп. № 3. – С. 1-43, 1-48. Його ж. История русского права. Вып. 1. Литература истории русского права. – Варшава, 1902. Його ж. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI вв. – 1863. Його ж. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Просвещения. – 1896. Його ж. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894. Його ж. Панский двор в Литовско-Русском государстве. – Варшава, 1895. Його ж. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 3, 5, 6, 7. Його ж. Рада великих князей Литовских // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – № 10. – С. 273-331. Його ж. Русская Правда и Литовский Статут. – К., 1897. Його ж. Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве. – Варшава, 1898. Його ж. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895.

¹⁰ Антонович В. История Литовской Руси. Лекции профессора ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. 1881-1882. – К., 1882. Його ж. Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. – Т. 1. – К., 1885. Його ж. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV ст. – К., 1896. Його ж. Исследования о городах Юго-Западного края. Монографии. – Т. 1. – К., 1885.

¹¹ Довнар-Запольский Н. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897. Його ж. Берестейское староство в XVI в. – Б. м. и г. Його ж. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. 1. – К., 1901. Його ж. Договор Рады великих князей Литовских с великим князем Сигизмундом-Августом. – К., б. г. Його ж. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. Його ж. Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма. – СПб., 1901. Його ж. Украинские староства в первой половине XV века. – К., 1908.

¹² Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – СПб., 1894. Його ж. Литовско-Русский сейм. – М., 1900. Його ж. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – М., 1892. Його ж. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. Його ж. Разбор сочинения М. Довнар-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. – СПб., 1904.

компетенція” був відтворений і докладно проаналізований матеріал стосовно складу, компетенції, устрою, функціонування, різновидів великокнязівського суду. М. Ясинський визначив коло осіб і коло справ, підсудних виключно великокнязівському суду, вказав на причини перевантаження вказаного виду суду. Автор першим спробував на основі аналізу відомих йому судових актів, вміщених у Литовській Метриці, виділити асесорські, маршалківські, комісарські суди як різновиди великокнязівського, вказати на судову роль Пани-Ради. Вказана праця залишається найбільш вагомим дослідженням діяльності великокнязівського суду¹³. М. Владимирський-Буданов в основному погодився з висновками М. Ясинського, але наполягав на визнанні самостійності судової ролі Пани-Ради¹⁴. М. Максимейко зауважив, що присутність Панів-Ради була обов’язковою під час розгляду судових справ на сеймах¹⁵.

М. Максимейком були зібрані і видані матеріали сеймів Великого князівства Литовського, у тому числі матеріали, які стосуються судової діяльності сеймів, а також змагань шляхти за досягнення рівності з магнатами в галузі судочинства, які передували впровадженню судової реформи 60-х рр. XVI ст.¹⁶. Вчений зробив загальний огляд матеріалів і прокоментував їх, не зупиняючись спеціально на аналізі історії судоустрою.

Спеціальних досліджень судів воєвод і старост немає. Відносно докладну картину їхнього устрою і функціонування навів О. Грушевський у монографічному дослідженні, присвяченому містам Великого князівства Литовського¹⁷. Дослідник визначив склад, устрій, компетенцію регіональних судів (у монографії вони названі судами намісників-державців), розглянув випадки, у яких судова влада передавалася воєводами та старостами своїм намісникам. Загальна картина складу, устрою, компетенції суду воєвод і старост з більшою чи меншою мірою повноти відтворюється також у монографіях М. Любавського, Ф. Леонтовича, М. Довнара-Запольського, М. Макси-

---

¹³ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция.

¹⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1.

¹⁵ Максимейко Н. К вопросу о литовско-русских сеймах.

¹⁶ Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

¹⁷ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. старина и борьба за старину. – К., 1918.

мейка, присвячених іншим питанням державно-правового життя Великого князівства Литовського¹⁸. Істотних відмінностей у поглядах на устрій і функціонування судів воєвод і старост у дослідників не виникало, оскільки спеціального детального аналізу вказаних судів не було зроблено. Автори обмежились визначенням у загальних рисах кола справ і кола осіб, підсудних суду воєвод і старост, вказали на обов'язкову присутність свідків на суді, на існування практики передачі воєводами і старостами права суду своїм намісникам. Однак дослідники не приділили достатньої уваги аналізу відмінностей, які існували в суді воєвод і старост у різних регіонах Литовсько-Руської держави.

Цю прогалину значною мірою заповнив М. Ясинський у монографічному дослідженні “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства”, у якому детально проаналізував історію та зміст обласних привілеїв, зокрема, Волинського та Київського. Вчений виділив і прокоментував ті їхні положення, які стосуються судового процесу, таким чином наочно показавши відмінності, які існували в судах Київського воєводи та Волинського старости. М. Ясинським також наведені витяги з судових актів, які ілюструють застосування положень привілеїв на практиці.

На основі аналізу відповідних статей Статуту 1566 року базується дослідження устрою і компетенції пореформених судів – земського, гродського та підкоморського – проведене І. Лаппо¹⁹. Однак роботи мають в основному описовий характер; автор не врахував істотних відмінностей, які існували між писаним правом і фактами реального життя. Крім того, у відтвореній картині діяльності судів є деякі неточності, пов'язані з тим, що автор недостатньо чітко визначив різницю між судами за II і за III Статутами Великого князівства Литовського. І. Спрогіс у передмові до тому XVII Актів Віленської комісії спробував на підставі не тільки

---

¹⁸ Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. Його ж. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута; Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве; Довнар-Запольский Н. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах; Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

¹⁹ Лаппо И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Июнь. Його ж. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Август. Його ж. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Январь.

Статутів, а й судових актів, вміщених у томі, уточнити компетенцію і функціонування земських судів²⁰. У працях інших істориків права – М. Любавського, Ф. Леонтовича, М. Довнара-Запольського – дається лише загальна стисла характеристика вказаних видів судів, здебільшого автори обмежувались лише вказівками на коло справ, підсудних кожному з видів суду за Статутом 1566 року. Поза увагою дослідників лишилося визначення ролі судової реформи в генезі судоустрою Великого князівства Литовського.

Слід зауважити, що, хоча визначення Великого князівства Литовського як Литовсько-Руської держави затвердилося в російській історіографії, подальший його розвиток розглядався як послідовне спольщення в усіх царинах суспільного, державного і правового життя, отже, основним чинником, що зумовив еволюцію суду великокнязівського і судів намісників, старост і воєвод, а також проведення судової реформи 60-х рр. XVI ст., дослідники XIX – початку XX ст. вважали польські впливи, майже цілком ігноруючи природні закономірності розвитку судової системи Литовсько-Руської держави. Вони також недостатньо чітко прослідкували зв'язок судоустрою Великого князівства Литовського із судоустроєм Київської Русі. Як виняток можна назвати фундаментальну монографію О. Малиновського “Рада великих князей литовских в связи с Боярской Думой Древней Руси”, у якій дослідник чітко продемонстрував тісний зв'язок вказаних органів, але саме судова функція Панів-Ради ним характеризується поверхово.

Магдебурзьке право в містах Великого князівства Литовського, в тому числі розташованих на українських землях, досліджувалося М. Владимирським-Будановим, М. Довнар-Запольським, Ф. Тарановським, В. Антоновичем, О. Кістяківським. Серед дослідників не було однастайності стосовно трактування ступеня впливу, характеру, особливостей прояву, функціонування магдебурзького права. В. Антонович, М. Владимирський-Буданов вважали, що магдебурзьке право негативно вплинуло на розвиток українських земель, штучно накинувши їм чуже за духом право, а М. Довнар-Запольський вважав цей вплив позитивним. (Цікаво, що С. Соловійов, не аналізуючи функціонування магдебурзького права на українських землях, відзначив його роль як позитивну у формуванні правосвідомості литовсько-руського суспільства, хоча в цілому порівняння

---

²⁰ Спрогис И. Земские суды Великого княжества Литовского // Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. – Т. XVII. Вступит. статья. – Вильна, 1890.

суспільного і правового життя Московської Русі й Литовської, на його погляд, було не на користь останньої²¹.)

В. Антонович стверджував, що з магдебурзького права на українських землях було взято лише форму, провідною ж юридичною нормою залишався місцевий звичай²². М. Владимирський-Буданов не погоджувався з В. Антоновичем і вважав, що в українських магдебургіях засадами права були саме іноземні джерела, тобто німецьке право цілком витіснило місцеве²³. О. Кістяківський, намагаючись примирити ці діаметральні погляди, зазначав, що магдебурзьке право в українських містах було не номінальним, а діючим, тобто воно діяло шляхом застосування судами ручних книг польських юристів, однак воно могло змінюватись від місцевих звичаїв, які часто діяли поруч із ним і його замінювали²⁴. Його твердження підтримав Ф. Тарановський²⁵.

Суди магдебургій розглядалися вказаними дослідниками у контексті загального огляду дії магдебурзького права у Великому князівстві Литовському в XIV-XVI ст.

Проаналізувавши привілеї, видані великими князями литовськими євреям, С. Бершадський зробив висновок (на наш погляд, хибний, якщо брати до уваги факти реального життя, зафіксовані в документах) щодо їхньої абсолютної відокремленості від загальнодержавної юрисдикції як національної меншини²⁶. Ф. Леонтович визначив порядок розгляду справ у спеціальних єврейських судах²⁷.

У другій пол. XIX ст. почалося вивчення копних судів. Саме поняття про вказаний вид судів уведено до наукового обігу В. Іванишевим²⁸; дослідник вказав на ареал поширення копних судів

---

²¹ Соловьёв С. История России с древнейших времён. – Книга IV (тома 7-8). – М., 1960. – С. 149-155.

²² Антонович В. Исследование о городах Юго-Западного края.

²³ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві.

²⁴ Кістяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879.

²⁵ Тарановский Ф.В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. – Варшава, 1897.

²⁶ Бершадский С.А. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актов книг: Метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных изданий. Т. I-II (1388-1569). – СПб., 1882. Його ж. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве. – СПб., 1883.

²⁷ Леонтович Ф. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев.

²⁸ Иванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863.

(на основі доступних йому судових актів копних судів він зробив висновок про існування вказаних судів лише на білоруських землях), розкрив загальні принципи їхньої діяльності. У розвідці І. Спрогиса вказано, що копні суди діяли і на литовських і польських землях²⁹. Пізніше географію копних судів було уточнено і розширено, документально доведено, що вони діяли не тільки на білоруських, а й на українських землях. М. Ясинським був зібраний значний за обсягом фактичний матеріал щодо функціонування копних судів³⁰, що дозволило пізнішим дослідникам реконструювати основні етапи копного судочинства. На основі Статутів Г. Демченком було визначено ставлення державної влади до копних судів, ступінь її участі у копному судочинстві³¹. Хоча і схематично, але було простежено еволюцію копних судів протягом їх існування. У невеликій за обсягом праці О. Єфименко відтворила загальну картину генези копних судів, докладно проаналізувала зв'язок копного судочинства із звичаєвим правом³². Названі дослідники вважали копні суди впливовим інститутом литовсько-руського права і підкреслювали гармонійний зв'язок копного права із правом писаним. Ф. Леонтович стверджував, що копний суд у XVI ст. вже не відігравав ролі як судовий орган. На думку дослідника, Статут 1588 року, згадучи про копи у земельних справах, мав на увазі суто шляхетські з'їзди, які вирішували земельні суперечки шляхти. Копи як такі перетворилися на збори сільських громад і вирішували переважно організаційні і господарські питання³³.

Практично не дослідженою в цей період залишалась діяльність церковних, доменіальних і третейських судів на українських землях Великого князівства Литовського.

Дослідження судового процесу не вийшло за межі лапідарного вивчення. Ф. Леонтович, проаналізувавши Руську Правду і Статути Великого князівства Литовського, першим звернув увагу на зв'язок процесуального права Київської Русі та Великого князівства

---

²⁹ Спрогис И. Древний народный копный суд в северо-Западной Руси. – Витебск, 1895.

³⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах.

³¹ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в трёх его редакциях.

³² Ефименко А. Копные суды в Левобережной Украине // Киевская Старина. – 1885. – № 10. Її ж. Народный суд в Западной России // Русская мысль. – Кн. VII-VIII.

³³ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права.

Литовського і дійшов висновку, що литовське судочинство XVI ст. було продовженням давньоруського судочинства³⁴. У працях М. Ясинського, І. Лаппо, І. Спрогіса є деякі вказівки на окремі деталі процесуального права в судах Великого князівства Литовського. Процесуальна роль свідків досить докладно розглядається в працях Г. Демченка “Притомные люди и копная сторона” та В. Демченка “Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого”. Деякі елементи судового процесу, які походять зі звичаєвого права (ставлення шапки, присяга), проаналізовані у працях М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, М. Бакая, Ф. Леонтовича³⁵.

Слід відмітити, що загальна характеристика правового життя українських земель у складі Великого князівства Литовського дається у працях провідних українських істориків кінця XIX – початку XX ст. – М. Грушевського, О. Єфименко³⁶. М. Грушевський був першим з дослідників, який, докладно проаналізувавши причини виникнення суду пана над селянами в українських землях Великого князівства Литовського, порівняв їх з такими на польських землях і зробив висновок про відмінність шляхів формування вказаного виду суду в землях Польщі і Великого князівства Литовського. Судоустрій і судочинство М. Грушевський і О. Єфименко спеціально не досліджували (деякі види суду навіть не називаються авторами), крім того, їхні розвідки мають історичний, а не юридичний характер. Вагомим внеском у розвиток історичної та історико-правової науки стала концепція України-Русі М. Грушевського. Вчений довів наступництво України із Київською Руссю, а XIV-XVI ст. вважав литовським періодом розвитку українських земель.

Серед польських дослідників другої половини XIX – поч. XX ст., які вивчали проблеми права Польщі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, відзначимо А. Яблоновського, П. Домбковського,

---

³⁴ Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты.

³⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии; Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России; Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // Киевская Старина. – 1836. – № 11; Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права.

³⁶ Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994; Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990.

В. Мацейовського, В. Камінецького, О. Бальцера³⁷. Ними були розглянуті окремі риси судового процесу, проаналізовані документи, які регламентували становище іноземців у Речі Посполитій, проведений порівняльний аналіз окремих інститутів права слов'янських народів.

Отже, протягом ХІХ – початку ХХ ст. на основі безпосереднього аналізу значної за обсягом кількості зібраних документів і матеріалів почалось досить інтенсивне вивчення державного, суспільного, економічного життя Литовсько-Руської держави, але судова система і судовий процес досліджувались лише у контексті загального аналізу епохи. Систематичних і системних досліджень судоустрою і судочинства не було. Дослідження державності і права в основному носили описовий характер. Робились деякі спроби узагальнити зібрані факти, але тодішній рівень розвитку теоретичної бази правознавчих і суспільствознавчих наук не дав змоги зробити висновки про характер та загальні тенденції розвитку української правової системи ХІV – першої пол. ХVІ ст.

Наступний етап вивчення питання пов'язаний з 20-ми рр. ХХ ст. – періодом бурхливого розвитку українських науки і культури. Одним із найцінніших, на нашу думку, надбань цієї доби є те, що визнана була концепція України-Русі, висунута М. Грушевським; до наукового обігу був офіційно введений термін “українське право”, а друга пол. ХІV – перша пол. ХVІ ст. стали розглядатися як литовський період розвитку української державності і права.

У ці роки в Радянській Україні помітно зростає інтерес до українського звичаєвого права; у цьому контексті в працях окремих вчених досліджуються деякі елементи судоустрою і процесуального права українських земель Великого князівства Литовського. З-поміж таких праць слід відмітити як найбільш фундаментальні монографію І. Черкаського “Копні суди на Україні-Русі” і його ж дослідження “Поволення над трупом забитого”³⁸. У монографії на основі система-

---

³⁷ Jablonowski A. Ziemia Wolynska w polowie XVI wieku // Zrodla dziejowe. – Т. 6. – Warszawa, 1877; Dabkowski P. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskim w drugiej polowie XV i w XVI w. (1447-1588). – Lwow, 1912. Його ж. Zaginiona ksiega sadowe wojewodstwa ruskiego i belskiego // Studya nad historia prawa polskiego. – Т. VII. – Lwow, 1921; Balzer O. Historia porownawcza praw slowianskich. – Lwow, 1900. Його ж. Sadownictwo ormianskie w sredniewiecznym Lwowie. – Lwow, 1909. Його ж. Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I s 1519. – Lwow, 1908; Kamieniecki W. Rozwoj wlasnosci na Litwie w dobie przed I Statutem. – Krakow, 1914; Maciejowski W.A. Historia prawodawstw slowianskich. – Warszawa, 1862.

³⁸ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі ХVІ-ХVІІІ вв. // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4, 5. Його ж. Поволення над трупом забитого // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – Вип. I. – К., 1925.

тизації всіх відомих актів про копні суди зроблений ретельний аналіз всіх етапів копного судочинства. Однак вчений обмежився лише докладним аналізом практичного функціонування копних судів і не осмислив їхнього місця і ролі у тодішній судовій системі. На основі детального аналізу процесуального права українських магдебургій реконструйовано і досліджено такі елементи судового процесу як поволення, передбачене магдебурзьким правом, і виволання, відображене в Статутах.

До цього періоду належить праця С. Борисенка “Адвокатура в Україні”, у якій на основі аналізу Статутів розглядається діяльність адвокатів у земських судах, а на основі аналізу пам’яток магдебурзького права – функціонування адвокатури в судах магдебургій. Дослідник вказав на відмінність природи адвокатури в земських судах і судах магдебургій: якщо в першому випадку адвокат виступав як судовий представник, то в другому – як правозахисник³⁹.

Г. Попов на основі аналізу судових актів, які надходили до Луцького Трибуналу, відтворив порядок апеляційного розгляду справ указаним органом. Автор вказав на причини створення і ліквідації Луцького трибуналу, визначив його роль у становленні апеляційних інстанцій в українській судовій системі⁴⁰. П. Клименко в аналізі міської цехової організації магдебургій XVI-XVIII ст. визначив коло справ, підсудних цеховому суду⁴¹.

Із посиленням адміністративно-командної системи в СРСР в 30-ті рр. XX ст. центр досліджень українського права переміщується за кордон, де у вільному Мюнхенському Українському університеті і в Празі викладають А. Яковлів, Р. Лащенко, М. Чубатий та інші. У монографічному дослідженні А. Яковліва “Впливи Старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI століття” у розділі, присвяченому литовському періоду розвитку українського права, аналізуються деякі елементи судового процесу, однак, на наш погляд, значення чеських впливів на українське процесуальне право явно перебільшене⁴². Суттєвим внеском у розробку проблеми діяльності на українських землях XV-XVI ст. копних судів стала праця

---

³⁹ Борисенко С. Адвокатура в Україні. – К., 1928.

⁴⁰ Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 1. – К., 1925.

⁴¹ Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. – К., 1914. Його ж. Цехи на Україні. – К., 1929.

⁴² Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI століття. – Прага, 1929.

Р. Лащенко⁴³. Дослідник підтвердив існування копних судів не тільки на білоруських, але й на українських землях. Ним був уточнений склад судів, принципи його діяльності. Р. Лащенко підкреслив генетичний зв'язок копних судів із вічовими судами і судами верви Київської Русі, а копного судочинства – із судочинством за Руською Правдою. У праці “Лекції по історії українського права” Р. Лащенко спробував дати цілісний огляд історії національної правової системи, виявив загальні тенденції розвитку українського права литовської доби, показав його наступництво з правом Київської Русі⁴⁴. Однак система судоустрою не була проаналізована дослідником.

М. Чубатий відтворив загальну картину розвитку українського права литовської доби і довів, що правова система українських земель XIV – першої пол. XVI ст. розвивалася в напрямку, накресленому правовими традиціями Київської Русі⁴⁵.

У праці Я. Падоха “Суди і судовий процес Старої України” поданий стислий аналіз історії українського судоустрою і судочинства з давньоруських часів. Дослідник виділив чотири етапи розвитку судової системи у Великому князівстві Литовському. Перший він визначив як період існування тих видів судів, які були створені в добу Київської Русі. Хронологічні межі цього періоду – з другої пол. XIV ст. до Кревської унії 1385 р. Другий етап визначений як період до середини XV ст., тобто до ліквідації удільної системи в державі. Третій період, на його думку, тривав до судової реформи 1564-1566 рр. З другим і третім періодами дослідник пов'язав виникнення на українських землях Великого князівства Литовського судів третейських, вотчинних, судів у магдебургіях, судів над національними меншинами. Четвертий період характеризується появою земських, гродських і підкоморських судів. Отже, автор першим спробував простежити еволюцію судоустрою на українських землях XIV-XVI ст., хоча і поверхово, без аналізу кожного етапу розвитку судової системи⁴⁶.

---

⁴³ Лащенко Р. Копні суди на Україні. – Ч. 1. – Львів, 1926.

⁴⁴ Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – Ч. II. Литовсько-польська доба. – Вип. 1. Пам'ятники права. – Прага, 1924.

⁴⁵ Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XV ст. – “Записки”. – Т. СXXXIV. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / За ред. В. Іваненка. – Український Вільний університет. – Мюнхен, Київ. – 1994.

⁴⁶ Падох Я. Суди і судовий процес старої України: нарис історії. – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1990.

Теоретичні і фактологічні надбання, одержані у вивченні історії українського права в указаний період, знайшли відображення у працях істориків, насамперед, в “Історії України” Н. Полонської-Василенко. Хоча зроблений нею огляд судів українських земель Великого князівства Литовського дуже стислий і здебільшого обмежується лише констатацією факту існування того чи іншого виду суду, дослідниця вперше спробувала перелічити всі відомі види судів, отже, показати систему судів. Поруч з копними судами вона вказала на існування подібних до них судів міських громад. Не названими нею лишилися третейські суди, суди магдебургій, різновиди великокнязівського і церковного суду. Не були скласифіковано названі суди. Поза увагою Н. Полонської-Василенко лишився судовий процес⁴⁷.

Таким чином, характерною ознакою даного періоду вивчення історії судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського є прагнення дослідників не тільки поглибити знання про окремі елементи судоустрою та судового процесу, а й узагальнити і систематизувати зібраний попередніми поколіннями вчених фактичний матеріал, який стосувався окремих видів судів (насамперед, копного суду та суду в містах з магдебурзьким правом). Більш високий, порівняно із попереднім періодом, рівень теоретичних положень правознавчих і суспільствознавчих наук дозволив вперше зробити деякі висновки про характер і тенденції розвитку українського права кінця XIV – першої пол. XVI ст., однак щодо судової системи і судового процесу таких висновків зроблено не було.

Відмітимо, що студіювання суспільного, державного, правового, економічного, культурного життя Великого князівства Литовського набуло інтенсивності не лише в Україні. Як і українська, білоруська історіографія в 20-ті рр. XX ст. мала академічну свободу і яскраво виражений національний характер. Досліджувалися проблеми формування білоруського етносу, вивчалася звичаєве право. Оскільки білоруські землі потрапили до складу Великого князівства Литовського в XIII ст., справивши великий вплив на Литву, і перебували там до кінця XVIII ст. (тобто протягом 500 років), то Велике князівство Литовське визначається як Литовсько-Білоруська держава. В. Пічета зробив спробу комплексного дослідження історії становлення і розвитку Литовської держави до Люблінської унії⁴⁸.

---

⁴⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К.: Либідь, 1992.

⁴⁸ Пічета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. – М., 1961. Його ж. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно, 1921.

Вивчення права Великого князівства Литовського в 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. тривало і в Польщі, і в Литві. Дослідження стосувалися студіювання джерел права, зокрема, Статутів Великого князівства Литовського, визначення правового становища верств населення князівства, вивчення окремих галузей права⁴⁹. Спеціальних розвідок, присвячених судовій системі і судовому процесу, не було.

У Радянському Союзі з 30-х рр. дослідження історії, державності, права Великого князівства Литовського набуло деяких особливостей. З одного боку, панівна ідеологія не могла не залишити свого відбитку на загальних концепціях досліджень і теоретичних висновках авторів. Правова система Великого князівства Литовського трактувалася з позицій класовості; наголос робився на національному і соціальному гнобленні українського і білоруського народів іноземними поневолювачами. Прагнення возз'єднатися із “старшим братом” вважалося домінантою української і білоруської історії; під цим кутом зору розглядалася й історія права Великого князівства Литовського, зокрема, його українських земель. Не вживалися терміни “Литовсько-Руська держава”, “Литовсько-Білоруська держава”, “литовсько-руське право”, “литовсько-руська шляхта”. Принижувався або і зовсім ігнорувався внесок українського і білоруського народів у розвиток державності і права Великого князівства Литовського, дослідження суспільного життя країни стосувалися переважно селянства і міщанства.

З іншого боку, розширилася географія досліджень: свій внесок у розробку питання роблять вчені України, Білорусі, Росії, а з кінця 50-х рр. – і Литви. Це дозволило уточнити картину економічного, політичного, суспільного, державного і правового розвитку різних регіонів князівства, дало матеріали для порівняльного аналізу розвитку українських, білоруських, литовських, російських земель XIV-XVI ст., для проведення більш ретельних досліджень. Вивчення різних аспектів середньовічної історії князівства збільшилося в 60-ті – 80-ті рр. Серед найбільш вагомих праць цього періоду, присвячених українським землям у литовський період, слід відмітити монографії українських

---

⁴⁹ Adamus J. O wstepnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu) // Ateneum Wilenskie. – R. XII. – Wilno, 1937; Dabkowski P. Zaginiona ksiego sadowe wojewodstwa ruskiego i belskiego // Studya nad historia prawa polskiego. – T. VII. – Lwow, 1921; Dobrowski K. Wroзда i pojednanie w sadownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku // Studya nad historia prawa polskiego. – T. VIII. – Sz. 4. – Lwow, 1926; Kutrzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polska 1385-1569 // Pamietnik VI Powszechnego zjazdu historykow Polskich w Wilnie 17-20 wrzesnia 1935 r. – Lwow, 1935; Jablonskis K. XVI amziaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. – Kaunas, 1930.

істориків К. Гуслистого, В. Мишка, Ф. Шабульдо⁵⁰, де розглянуте соціальне, економічне, політичне життя українських земель XIV-XVI ст.; правове життя, хоча в основному більш пізнього періоду, висвітлюється у відомій праці А. Ткача “Історія кодифікації дореволюційного права України”⁵¹. Суспільне і правове життя білоруських земель вивчали А. Грицкевич, М. Єрмолович, В. Дружчиць, З. Кописський, Д. Похилевич, І. Юхо⁵². Серед вчених Литви, які працювали над періодом XIV-XVI ст., варто відмітити С. Лазутку, В. Рауделюнаса, С. Вансевічюса, А. Васіляускене, І. Валіконіте, Ю. Юргініса, М. Юкаса, В. Андрюліса⁵³. Безперечно, вказані дослідження зробили суттєвий внесок у вивчення суспільного і державного життя Великого князівства Литовського, його правових пам’яток, але судова система і судовий процес у цих працях не досліджувалися, щонайбільше, були названі

---

⁵⁰ Гуслистий К. Нариси з історії України. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) – Вид-во АН УРСР. – К., 1939; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963. Його ж. Українсько-російські зв’язки в XIV-XVI ст. – К., 1959; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987.

⁵¹ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.

⁵² Грыцкевіч А. Беларуская шляхта. – Мінск, 2001. Його ж. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII веках. – Минск, 1975; Ермаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994; Ермаловіч М.І. Беларуская дзяржава Вялікая княства Літоўскае. – Мінск: Беллітфонд, 2000; Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах з Магдэборскім правам у XV-XVII сталяццях. – Минск, 1964; Копысский З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – I пол. XVII в.: Автореферат дисс. ... д-ра ист. наук. – Минск, 1967; Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII веках. – Львов, 1957. Його ж. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV-XVI веках // Вопросы истории. – 1973. – № 12; Юхо И. Основные черты судеустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года. – Вильнюс, 1982. Його ж. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Минск, 1978.

⁵³ Лазутка С. I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. – Вильнюс, 1983; Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники // Научные труды вузов Литовской ССР. История. – Т. 31. – 1990; Raudeliunas V. Antrojo (1566) Lietuvos Statuto nuorasai // Teisiniu Institutu Raida lietuvoje XIV-XIX a. – Vilnius, 1981. – P. 6-30; Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом княжестве Литовском (конец XV-XVI в.) и его отражение а Первом Литовском Статуте: Автореферат ... канд. юрид. наук. – Вильнюс, 1978; Valikonite I. Nasles vainikine lietuvo Didziojoje Kuniaikstysteje XVI a.: norma ir realybe // Второй Литовский Статут 1566 года: материалы конференции, посвящённой 425-летию Второго Статута. – Вильнюс, 1993. – С. 82-90; Vansevicius S. Lietuvos valstybes ir teises istorija. – Vilnius, 1997. – P. 91-105; Vasiliauskiene A. Antrojo Lietuvos Statuto Lucko nuorasai paleografija // Istorija XXVIII: Is feodaliniu ir urzuaziniu santykiu raidos lirtuvoje istorijos. – Vilnius, 1987. – P. 35-53; Jablonskis K. XVI amziaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. – Kaunas, 1930; Jurginis J. Baudziavos isigalejimas Lietuvoje. – Vilnius, 1962; Jucas M. Baudziavos irimas Lietuvoje. – Vilnius, 1971; Андрюлис В.И. Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Вильнюс, 1975.

види судів, причому наголос робився на класовому характері судоустрою і судочинства.

Безпосереднім внеском у розробку питання судоустрою Великого князівства Литовського став невеличкий за обсягом навчальний посібник, написаний видатним представником одеської школи права О. Суріловим⁵⁴. Автор зробив стислий комплексний огляд історії держави і права Великого князівства Литовського, торкнувся судової системи і судового процесу. Дослідник характеризував судову систему Великого князівства Литовського як сукупність судів: велико-князівського, судів намісників-державців, копних судів, третейських, церковних, судів панів над селянами, судів у містах з магдебурзьким правом. Вказано було, що внаслідок судової реформи 1564-1566 рр. суди намісників-державців замінені були судами земськими, гродськими і підкоморськими. Судовий процес визначався як гласний і змагальний. Вказувалося на відсутність різниці між цивільним і кримінальним процесами, названі були процесуальні докази (власне зізнання, письмові документи, свідоцькі показання, присяга). Опис судової системи і судового процесу був схематичним, але О. Суріловим була закладена традиція виділення вказаних видів судів і визначення рис і характеру судового процесу.

Серед праць, які стосуються безпосередньо судів Великого князівства Литовського, відмітимо також передмову М. Пешак до “Книги Київського підкоморського суду”, у якій автор простежує формування інституту підкоморського суду в українських землях і вказує на основні етапи судочинства в підкоморських судах. Однак, дослідниця не ставила за мету проаналізувати роль і місце вказаного виду суду в судовій системі держави, отже, вона розглядає підкоморський суд окремо від інших видів судів і не зупиняється на аналізі значення виникнення даного інституту в українських землях⁵⁵.

У монографіях А. Пашука, присвячених історії судоустрою і судочинства Гетьманщини, розглядається пізніший період; автор простежує історію становлення деяких видів судів (вотчинного, третейського, церковного), вказує на різновиди суду в містах-магдебургіях. Але А. Пашук не класифікує суди, не простежує зв'язку їхнього розвитку з розвитком суспільно-державного життя; у монографії перебільшується класовий характер судочинства і судоустрою

---

⁵⁴ Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского. – Кишинёв, 1961.

⁵⁵ Книга Київського підкоморського суду / Ред. М. Пешак. – К., 1991.

досліджуваного періоду, згідно з чим трактування устрою і діяльності судів набуває деякої тенденційності⁵⁶.

П. Сас у праці “Феодальные города Украины XV-XVI веков”⁵⁷ спробував дати всебічну і досить неупереджену картину життя українських магдебургій кінця XIV – першої пол. XVI ст., зокрема, дав загальну характеристику судів міст-магдебургій. Одним із перших дослідників, проаналізувавши архівні документи (судові акти Луцького і Володимирського судів), вчений підтвердив висновок Н. Полонської-Василенко щодо існування міського громадського суду у Володимирі-Волинському, подібного до копного суду. Це дало підставу досліднику зробити висновок про трансформацію магдебурзького права в українських землях під впливом місцевих правових традицій.

На початку 90-х рр. з’явилися праці А. Гурбика, у яких дослідник торкається діяльності копних судів на українських землях XIV-XVI ст.⁵⁸. Однак автор розглядає громадський суд у контексті загального аналізу українського селянського буття вказаного періоду, а не як складову частину судової системи. Слід також зазначити, що П. Сас і А. Гурбик – історики, отже, ними ведеться дослідження з історичних, а не юридичних позицій.

Цікавим є науковий доробок польських дослідників права Великого князівства Литовського. Як і в СРСР, у Польщі інтерес до права XIV-XVI ст. активізувався в 60-ті-80-ті рр. минулого століття. Праці Ю. Бардаха, Х. Ковалевича, В. Курашкевича, Х. Ловмянського, С. Касперчака, Є. Мулярчика, Й. Охмянського⁵⁹ стосуються джерел

---

⁵⁶ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – Львів, 1967. Його ж. Судові установи і їх діяльність на Україні. – Львів, 1971.

⁵⁷ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – К., 1989.

⁵⁸ Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV-XVI ст. // Середньовічна Україна. Зб. Наукових праць. – Вип. II. – К., 1997. – С. 32-46. Його ж. Копні суди на Україні в XIV-XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 24-31.

⁵⁹ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan, 1988. – S. 140-187. Його ж. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV-XVI w. – Warszawa, 1970. Його ж. Z najnowszych badan nad historia prawa litewskiego // Czasopismo prawnohistoryczne. – 1980. – R. 32. – Z. 2. Його ж. Statuty Litewskie w ich kregu prawnokulturowym // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan, 1988; Bardach J., Kurytowicz M. Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Srodkowo-Wshodniej. – Warszawa, 1999; Kasperczak S. Rozwoj gospodarki folwarcznej na Litwie i Bialorusi do polowy XVI wieku. – Poznan, 1965; Kowalewich H., Kuraszkiwicz W. Wielkopolskie rotty sadowie XIV-XV wieku. – Poznan – Wroclaw. – 1959. – 604 s.; Lowmianski H.K. Popisy wojska Wielkiego Ksiestwa Litewskiego w XVI w. jako zrodlo do dziejow zaludnienia // Mediewalia w rocznice pracy naukowej J.Dabrowskiego. – Warszawa, 1960; Mularczyk J. Dobor i rola swiadkow w dokumentach slaskich do konca XIII w. – Wroclaw, 1977. – 180 s.; Ochmanski J. Ruskie wzory organizacyjnej panstwie Litewskim XIV-XV wieku // Slowianie w dziejach Europy. – Poznan, 1974.

права Великого князівства Литовського, впливів на нього римського права, правового становища окремих верств населення князівства, однак судова система і судовий процес як такі названими дослідниками не розглядаються. Безпосередньо судового процесу торкається стаття В. Кулісевича⁶⁰, у якій аналізується процесуальна процедура ставлення шапки – судового доказу, який походить зі звичаєвого права.

Принципово новий виток вивчення українського суспільного, державного і правового життя розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності. При всій різноманітності тем досліджень основний напрямок пошуків можна визначити як вивчення духовного і матеріального життя доби XIV-XVI ст. Протягом останніх років з'явилися праці, у яких аналізується процес формування станів, проблеми розстановки станових сил, основні тенденції і напрямки еволюції державного життя, характер і ступінь іноземних впливів на суспільний і державний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського, дані економічного життя держави, особливості приватного життя українського населення Великого князівства Литовського, формування української ментальності, уточнюються деякі деталі епохи⁶¹. Хоча вказані дослідження безпосередньо не стосуються питань судоустрою і судочинства, вивчення творчого доробку сучасних дослідників дозволило нам доповнити і уточнити картину судової системи і судового процесу на українських землях литовської доби, а також зробити висновки щодо характеру і основних напрямків їх розвитку у світлі сучасних теоретичних надбань.

Протягом останніх років з'явилися декілька публікацій, присвячених устрою українських магдебургій, їхньому економіко-господарчому життю. Помітним внеском у вивчення магдебурзького права в Україні стала праця Т. Гошко, у якій дослідниця проаналізувала розподіл

---

⁶⁰ Kulisiewicz W. "Postawienie czapki" – studium z dziejow litewskiego postepowania sadowego w XV i XVI wieku // Czasopismo prawno-historyczne. – 1982. – Т. XXXIV.

⁶¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. Її ж. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. Її ж. У пошуках витоків: проблемибілоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991-1992 рр. // Історія, історіографія, джерелознавство. Історичний збірник. (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 112-137; Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої пол. XVI століття) // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1998. – С. 68-81. Її ж. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58-43; Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 17-21; Сас П.М. Політична культура українського суспільства. – К., 1998.

повноважень між органами міської влади у м. Львові, вказала на види судів, назвала судових чиновників і визначила їхні обов'язки⁶².

У 2000 р. колективом авторів за загальною редакцією П. Музиченка була видана поки що єдина в Україні монографія з питання судоустрою і судочинства досліджуваного в даній дисертації періоду – “Суд і судочинство на українських землях у XIV-XVI ст.”⁶³. У ній вперше представлена система судів, подана класифікація судів XIV-XVI ст. П. Музиченко поділяє суди на центральні, місцеві і спеціальні. Але автори не обмежились рамками литовської доби і включили до системи і проаналізували також ті суди, які виникли вже після Люблінської унії (наприклад, каптурові, козацькі суди, гетьманський суд, Головний Литовський Трибунал, Луцький Трибунал тощо). Перед авторами не стояло завдання чітко розмежувати суди на українських землях Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. У монографії відтворена система судових чиновників, проаналізований судовий процес.

За останні п'ять років побачили світ невеликі за обсягом розвідки з права XIV-XVI ст. Серед них відмітимо статтю Н. Старченко “Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї”⁶⁴, у якій поданий аналіз шлюбно-сімейного права Волині XVI ст. Дослідниця навела витяги із судових справ, записаних у земських судових книгах Волині. Стаття В. Поліщука “Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр.” присвячена аналізу процесуальної ролі “офіційних свідків” – судових чиновників, які брали участь у судовому процесі. Автор назвав судових чиновників, які діяли в судах на українських землях у XV – першої пол. XVI ст., визначив їхні функції⁶⁵.

Спроба цілісно показати судову систему Великого князівства Литовського була зроблена С. Кудіним. Автору належать декілька статей, у яких дається стисла характеристика кожного з видів судів. С. Кудін виділяє державні суди, серед яких називає великокнязівський (господарський) суд, асесорський, маршалковий, комісарський суд, а також суд Панів-Ради. Вказані види судів С. Кудін відносить до

---

⁶² Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – Львів, 2002.

⁶³ Музиченко П., Ковальова С., Долматова Н., Крумаленко М., Єфремова Н. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть. – Одеса, 2000.

⁶⁴ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58-43.

⁶⁵ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація. – К.: Смолоскип. – 2000. – № 1. – С. 123-163.

центральных. Місцеві державні суди, за С. Кудіним, були представлені судами старост, воєвод та великокняжих намісників. Крім державних, дослідник виділяє також спеціальні суди, до яких зараховує міські (у містах, які користувались магдебурзьким правом), копні, доменіальні і духовні⁶⁶. На жаль, автор не вказує, який критерій був покладений ним в основу такої класифікації; поза його увагою лишились такі види судів, як третейські і полюбовні, суди для іновірців. Обмежений обсяг публікацій не дав змоги простежити еволюцію судоустрою.

Про відсутність скільки-небудь єдиної концепції судової системи і судочинства в українських землях Великого князівства Литовського свідчить навіть лапідарний аналіз виданих впродовж останніх п'яти років підручників з історії держави і права України, де бачимо досить істотну розбіжність навіть у визначенні різновидів судів епохи, що розглядається. Автори виділяють суд великого князя, суд Пани-Ради (із зазначенням, що він не розгорнувся в окрему судову установу), суд намісника, який потім був переданий до рук воєвод і старост, панські суди (над залежним селянством), копні суди; далі вказується, що внаслідок проведення реформи магнатів і шляхту було позбавлено права юрисдикції і утворились три типи судів у кожному судовому повіті: земський суд, гродський і підкоморний (так у підручнику). Інші автори характеризують судову систему українських земель польсько-литовського періоду, не конкретизуючи, які з названих видів судів існували у Польщі, які – у Великому князівстві Литовському. Названо сеймовий і королівський суд, земський (із зазначенням, що він розглядав цивільні і кримінальні справи шляхти), гродський, підкоморський, церковний (з розподілом на духовний і доменіальний), суд у королівських і приватновласницьких містах, суд у містах з магдебурзьким правом (з розподілом на поточний і виложений суди), цехові суди магдебурій, копні суди (автор стверджує, що вони діяли переважно на королівських землях); як апеляційна інстанція названі Коронний і Литовський Трибунали. В іншому підручнику виділяються такі види судів в українських землях Великого князівства Литовського: великокнязівський (як різновид називається суд Панів-Ради), обласні (регіональні), домініальні і копні. Суд у містах з магдебурзьким правом згадується в спеціальному розділі і до даної системи не включається. Вказано, що внаслідок судової реформи з'явилися земські, гродські і підкоморські суди. Іншим автором названі великокнязівський суд з різновидами – сеймовим і судом Панів-Ради, територіальні (обласні)

⁶⁶ Кудін С. Державні суди Литовсько-Руської доби // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 41. – С. 2. Його ж. Спеціальні суди Литовсько-Руської держави // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 42. – С. 2. Його ж. Судова система українських земель у XVI – I половині XVII ст. // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 43. – С. 2.

суди, доменіальні, копні; серед пореформених судів він називає земські, городські і підкоморські суди. Автор також виділяє каптурові суди. Суд у містах з магдебурзьким правом також розглядається в окремому розділі і до даної системи не включається⁶⁷. Таким чином, автори підручників не мають єдиної думки щодо структури судової системи, складу і компетенції окремих видів судів українських земель Великого князівства Литовського.

Немає усталеної концепції судового процесу епохи, яка розглядається. Характер процесу визначається як обвинувачивально-змагальний, позовний (обвинувачувальний), є думка, що процес у справах, пов'язаних зі злочинами проти церкви і держави, мав слідчий характер, в інших випадках був змагальним⁶⁸. Цілком зрозуміло, що підручники розраховані на студентів вузів, а не на вузькоспеціальних фахівців, отже, автори не ставили за мету ретельно і докладно аналізувати українські суд і судочинство литовської доби, але наведений огляд навчальної літератури свідчить про те, що у вітчизняній історико-правовій науці не вироблено усталеної думки щодо структури судової системи, складу і компетенції окремих видів судів українських земель Великого князівства Литовського.

Закономірним і зрозумілим є той факт, що протягом останнього десятиліття інтенсифікувався інтерес до досліджуваної епохи в Литві та Білорусії. Литовські і білоруські вчені намагаються осмислити загальні тенденції розвитку державності і права Великого князівства Литовського, визначити внесок литовців і білорусів у створення і становлення князівства, особливості формування литовського і білоруського етносів у добу середньовіччя, уточнити специфіку функціонування магдебурзького права в білоруських містах, правове становище національних меншин у князівстві⁶⁹. Спеціальних досліджень судової системи і судочинства не проводилося.

⁶⁷ Історія держави і права України / За ред. В. Гончаренка. – К., 1995; Історія держави і права України. Ч. 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А. Рогожин, М. Страхов, В. Гончаренко та ін. / За ред. акад. Академії правових наук України А. Рогожина. – К.: Ін Юре. – 1996; Чайковський А. Історія держави і права України. – К., 2000; Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 1999.

⁶⁸ Історія держави і права України. Ч. 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А. Рогожин, М. Страхов, В. Гончаренко та ін.; Музиченко П. Історія держави і права України; Чайковський А. Історія держави і права України.

⁶⁹ Василь Варонін. Полацкія путныя слугі ва урадавай палітыцы ВКЛ (XV – сярэдзіна XVI ст.). – Мінск, 2001; Грыцкевіч А. Беларуская шляхта; Єрмаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994; Роголєв А. Великое княжество Литовское: поиски исторических закономерностей // Крыжовы шлях. – Мінск: Згода. – 1993; Мацвеева Т.Р. Магдэбурскае права на Беларусі. – Мінск, 1994; Vansevicus S. Lietuvos valstybes ir teises istorija. – Vilnius, 1997; Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники.

1.2. Огляд джерел

Для вирішення завдань, поставлених у дослідженні, автором залучалися друковані та архівні джерела. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої групи належать тексти джерел права XI-XVI ст., насамперед, Руської Правди, Уставів князів Володимира і Ярослава про церковні суди, Волинського і Київського обласних привілеїв, Судебника великого князя Казимира, тексти сеймових ухвал, тексти Статутів Великого князівства Литовського, Саксонського Дзеркала.

Списки Короткої і Поширеної редакцій Руської Правди неодноразово публікувалися як у дореволюційні, так і в радянські часи. При написанні монографії використане видання, здійснене в 1984 році в I томі “Российского законодательства X-XX веков”⁷⁰. Текст Короткої редакції в ньому наводиться за Академічним списком з варіантами із новгородського Археографічного списку. Текст Поширеної редакції поданий за Троїцьким списком з варіантами із Синодального списку, списків Мусін-Пушкінської і Карамзінської групи.

Руська Правда була важливим джерелом права Литовсько-Руської держави і, зокрема, її українських земель, особливо у другій пол. XIV – першій пол. XV ст., тобто в період панування неписаного права⁷¹. Окремі норми Руської Правди були внесені, безпосередньо або із модифікаціями, до Судебника Казимира (пор., наприклад, ст. 121 Поширеної редакції зі ст. 1 Судебника); норми Руської Правди, зокрема процесуальні (наприклад, порядок проведення зводу як процесуальної процедури; відповідальність за переховування біглої челяді), закріплювалися в обласних привілеях, виданих Волинській і Київській землям. У кожному судочинстві широко використовувалися описані в Руській Правді процедури зводу і гоніння сліду. Із судових актів XV-XVI ст. довідуємося, що в судовій процедурі брали участь дітьки – судові чиновники, про яких згадується в Руській Правді.

У рамках того ж видання, що і Руська Правда, побачили світ Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних і Устав князя Ярослава про церковні суди. Устав князя Володимира поданий у двох редакціях – Оленінській і Синодальній; Коротка редакція Уставу князя Ярослава наводиться за Кормчим ізводом з

---

⁷⁰ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – М., 1984.

⁷¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права – Вып. I. – С. 5.

варіантами із Фроловського, Академічного, Бальзеровського і Белозерського ізводів; в основу наведеного тексту Поширеної редакції Уставу князя Ярослава покладені списки Іпатьєвського й Основного ізводів. Вказані джерела дають змогу відтворити діяльність церковних судів в Київській Русі, дістати уявлення про коло підсудних їм справ і осіб і, порівнявши отримані відомості із записами про судові справи XV-XVI ст., проаналізувати зміни, які відбулися в церковних судах протягом досліджуваного періоду.

Текст Судебника Казимира (1468 р.) можна знайти в “Христоматии по истории русского права” М. Владимирського-Буданова (з цікавим коментарем упорядника), а також у вільнюському виданні Судебника, здійсненому за редакцією А. Тіла⁷². У литовському виданні наводяться різночитання за Румянцевським, Софіївським списками, а також за варіантом, опублікованим І. Даниловичем. У Судебнику відображений новий порівняно із попереднім законодавством етап розвитку суду панів над селянами, впроваджуються деякі нові процесуальні норми (наприклад, затверджуються тортури для підозрюваного як засіб отримання власного зізнання) і правові принципи (такі, як звільнення від відповідальності дітей до 7 років, одноособова відповідальність за злочин, якщо жінка і діти злочина не знали про злочин чоловіка і батька і не вживали краденого тощо).

Тексти Волинського і Київського обласних привілеїв наводяться М. Ясинським у монографії “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства”, текст Київського привілею (латинським шрифтом) також вміщений М. Ясинським у “Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве”; Волинський і Київський привілеї надруковані М. Любавським у додатках до “Очерков истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно”. Джерела дають змогу визначити специфіку суду київського воєводи і волинського старости: коло підсудних їм справ і осіб, склад суду, порядок стягнення судової платні тощо. Привілеї також дають відомості про суд пана над селянами, які мешкають на його території, встановлюють правила підсудності у випадках, коли позивач і відповідач належать різним панам.

“Грамоты великих князей Литовских”, “Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI веков”, “Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст.” містять міжнародні договори великих князів, грамоти містам про надання

---

⁷² Судебник Казимира (1468) / Отв. ред. А. Тила. – Вильнюс, 1967.

магдебурзького права, привілеї окремим категоріям населення і особам на особливу підсудність тощо. Ці документи допомагають відтворити принципи діяльності так званих “сумісних”, або “вобчих”, судів, які створювалися у випадках, коли сторони були підданими різних держав або, пізніше, належали різним панам; виявити категорії осіб, які підлягали особливій підсудності; визначити причини впровадження магдебурзького права у Великому князівстві Литовському і повноваження судів у містах-магдебургіях.

Дослідження сеймових постанов і ухвал дає змогу простежити процес змагань шляхти за рівність з магнатами в галузі судочинства. Прохання шляхти, відповіді на них великих князів, постанови сеймів відображають намагання шляхти отримати швидке, неупереджене і недороге правосуддя; аналіз постанов 1529 і 1531 рр. вказує на спробу впровадження в державі сеймового суду. Матеріали сеймових ухвал і постанов видані як додаток у монографії М. Максимейка⁷³, містяться в дослідженні М. Любавського⁷⁴.

Найкрупнішою правовою пам'яткою Великого князівства Литовського, безперечно, є три Статути – 1529, 1566 і 1588 років. Текст Статуту 1529 року (за Дзялиньським списком з різночитаннями за Фірлейським і Слуцьким списками) був надрукований давньоруською мовою, але латинськими літерами у виданні “Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudziez rozprawy seimowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1569”. У 1854 р. текст Статуту за Слуцьким списком був виданий у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських. Текст наводився давньоруською мовою. У радянський період у Мінську був виданий текст Статуту 1529 року за редакцією К. Яблонскіса з перекладом на російську мову. Повне академічне видання Першого Статуту було здійснене литовськими вченими під керівництвом С. Лазутки в 1991 р. Другий Статут був виданий у 1855 р. у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських (за списком Василя Усовича); видання Пекосиньського (1900 р.) було здійснене старопольською і латинською мовами. Текст Третього Статуту видавався у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських; у 1989 р. був виданий у Мінську давньоруською, латинською мовами з перекладом на російську мову. Відмітимо перше в Україні видання Статутів Великого

---

⁷³ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

⁷⁴ Любавский М. Литовско-Русский сейм.

князівства Литовського, яке було здійснене авторським колективом науковців Одеської національної юридичної академії під керівництвом П. Музиченка⁷⁵. Тексти Першого і Другого Статутів наводяться за різними списками (Статут 1529 року – за Дзялиньським списком з різночитаннями за списками Замоїських, Фірлейським, Лаврентіївським, Слуцьким; Статут 1566 року – за списком В. Усовича; Статут 1588 року, як відомо, був надрукований у Вільні в друкарні Мамоничів), давньо-руською і латинською мовами, додається вперше зроблений переклад на сучасну українську мову. Видання Другого і Третього Статутів супроводжується коментарем. Матеріали видання відкривають простір для подальших розвідок правового, державного і суспільного життя Великого князівства Литовського на основі аналізу джерел права. Зокрема, дістаємо змогу проаналізувати такі аспекти судоустрою і судочинства, як устрій, повноваження, функціонування регіональних судів, або судів воєвод і старост (за Статутом 1529 року), порядок комплектування, устрій, різновиди, особливості функціонування судів, створених у ході судової реформи 1564-1566 рр., – земського, гродського і підкоморського, визначити різновиди великокнязівського суду, принципи діяльності третейських судів, дістати уявлення про судовий процес до і після судової реформи тощо.

Саксонське Дзеркало було пам'яткою магдебурзького права. Порівняння його норм, зокрема процесуальних, із тими, що реально діяли в судах міст-магдебургій на українських землях, дає підстави для висновків щодо особливостей функціонування магдебурзького права в судах Києва, Володимира, Луцька.

Другу важливу групу джерел складають судові акти XIV-XVI ст. Збереглися записи судових справ великокнязівського суду, судів воєвод і старост, записи про третейські суди, полюбовні угоди, протоколи справ, які розглядалися земськими, гродськими, підкоморськими судами, акти копних судів, судів міст-магдебургій. Публікація цієї групи джерел пов'язана, насамперед, із діяльністю створеної в 1843 р. Київської Археографічної комісії, до складу якої входили В. Антонович, В. Іванишев, М. Владимирський-Буданов. З 1845 р. комісія видавала

---

⁷⁵ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004.

“Памятники Киевской Археографической комиссии” (4 томи), а з 1859 р. почала видавати “Архив Юго-Западной России”. Акти судів, що діяли на українських землях (на Волині, Київщині і Брацлавщині), вміщені в томі IV, до якого увійшли матеріали про боярство, томі V, до якого входять акти про міста, томі VI, до якого увійшли акти про селянство, томі VII, у якому містяться акти про колонізацію, томі VIII, де містяться акти Барського староства⁷⁶. У 1864 р. розпочала роботу Віленська Археографічна комісія, до складу якої входив І. Спрогіс. З-поміж виданих комісією протоколів судових справ відмітимо акти земських судів (т. XVII), акти копних судів (т. XVIII)⁷⁷. Переважна більшість виданих комісією матеріалів стосуються литовських і білоруських земель Великого князівства Литовського, але є і такі, що стосуються земель українських. У 1868 р. В. Антонович і К. Козловський видали “Грамоти великих князів Литовських”, де серед інших документів вміщені записи розглянутих великими князями судових справ⁷⁸. Протоколи судових справ XIV-XVI ст. містяться у виданих Ф. Леонтовичем актах Литовської Метрики⁷⁹ і виданих М. Довнар-

---

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1865; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – К., 1869; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – К., 1876; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 7. Акты о заселении Юго-Западной России (1498-1795). – К., 1905; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI вв. – К., 1893.

⁷⁷ Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. Т. XVII. Земские суды. – Вильна, 1890; Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – Варшава, 1891.

⁷⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

⁷⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1896; Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. 1499-1507. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1897.

Запольським актах Литовсько-Руської держави⁸⁰. Акти Литовської Метрики, зокрема, судові справи, які розглядав великокнязівський суд, увійшли до XX тому Російської історичної бібліотеки⁸¹. Книги Литовської Метрики, у яких зустрічаються судові акти, було видано в Мінську і Вільнюсі в 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст.⁸². Значна кількість актів копних і доменіальних судів опублікована М. Ясинським⁸³. У 1907 р. були опубліковані записи гродської судової книги м. Луцька за 1577 р.⁸⁴. Судові акти містяться також у таких виданнях, як “Коденська книга судових справ”⁸⁵, “Українські грамоти XIV ст.”⁸⁶, “Грамоти XV ст.”⁸⁷, “Волинські грамоти XVI століття”⁸⁸, “Кременецький земський суд. Описи актових книг”⁸⁹, “Книга Київського підкоморського суду”⁹⁰, “Документи на половецком языке XVI века”⁹¹, “Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг”⁹². При написанні данного дослідження також були використані деякі

---

⁸⁰ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – М., 1899.

⁸¹ Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – СПб., 1848.

⁸² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Архіў Канцелярыі вялікага Князя Літоўскага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запису 28 (Копія канца XVI ст.). Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Менск, 2000; Литовская Метрика (1528-1547). – 6-я книга судных дел. – Вильнюс, 1995.

⁸³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – К., 1897.

⁸⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. / Ред. Е.П. Дякоковский. – К., 1907.

⁸⁵ Коденська книга судових справ. – К.: Всеукр. Акад. наук. – 1931.

⁸⁶ Українські грамоти XIV століття / Ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка. – 1965.

⁸⁷ Грамоти XV ст. / Ред. В.М. Русанівський. – К., 1974.

⁸⁸ Волинські грамоти XVI ст. – Упорядники В.Б. Задорожній. А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка. – 1995.

⁸⁹ Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – К., 1959.

⁹⁰ Книга Кивського підкоморського суду / Ред. М. Пещак. – К., 1991.

⁹¹ Документи на половецком языке XVI века (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Под ред. Е. В. Севортыана. – М., 1967.

⁹² Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг: Довідник / Г. Сергійчук (склад.), Г. Боряк, Л. Демченко (наук. ред.); Державний комітет архівів, Центральний державний історичний архів України. – Вип. 1: Справи 1-5. 1566-1570. – К., 2002.

архівні матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁹³.

Усього нами проаналізовано понад 400 записів судових справ. Ця група джерел дає змогу реконструювати картину судочинства в судах на українських землях Великого князівства Литовського. Аналізуючи судові акти, можна дійти висновку щодо дотримання тих чи інших передписань законодавчого характеру, практичного застосування різних за походженням норм у судовому процесі, порядку представлення судових доказів, складу учасників процесу. Відмінності між законодавчими передписаннями і реальним втіленням їх у судову практику дозволяють зробити висновок щодо правосвідомості українського суспільства XIV-XVI ст.

Третю групу джерел складають численні документи XIV-XVI ст., які стосувалися державного і приватного життя: люстрації, грамоти-пожалування, прохання і клопотання до великого князя різних представників груп населення, купчі, дарчі, доручні записи, заповіти, тексти угод, вінові записи, письмові зобов'язання, боргові розписки тощо. Ці документи надруковані у вже згадуваних виданнях праць Київської Археографічної комісії (томи IV, V, VI, VII, VIII "Архива Юго-Западной России"), томі I "Актів, относящихся к истории Южной и Западной России", виданих Археографічною комісією в Санкт-Петербурзі⁹⁴, а також в "Українських грамотах XIV ст.", "Грамотах XV ст.", "Волинських грамотах XVI століття", "Грамотах великих князів Литовських", актах Литовської Метрики. Документи, які стосуються торгівельних відносин, видані в збірнику "Торгівля на

---

⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 227. – зв. 228; ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 5-7; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 27 зв., 28; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 9; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 40 зв., 41; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 68; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 4; ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв., 63; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

⁹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 1. 1361-1598. – СПб., 1863.

Україні”⁹⁵. Ця група джерел, хоча і не характеризує безпосередньо судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського, є корисною базою для відтворення загальної картини доби XIV-XVI ст. Цінний матеріал для загальної характеристики епохи дають опубліковані мемуари діячів XVI ст., зокрема, мемуари Михалона Литвина⁹⁶.

Наявна джерельна база є достатньою для вивчення судоустрою і судочинства і їхньої еволюції на українських землях Великого князівства Литовського.

Таким чином, зусиллями дослідників – істориків і правознавців – зібраний значний за обсягом документальний матеріал, який належить до періоду XIV – першої пол. XVI ст. Така фундаментальна документальна база дала змогу дослідникам констатувати існування на українських землях Великого князівства Литовського певних видів судів. Досить ретельно проаналізовані устрій, функціонування та компетенція великокнязівського суду, регіональних, копних судів (хоча зазначимо, що не всі зроблені висновки вважаємо безспірними); на основі детального вивчення Статутів 1566 і 1588 років відтворено порядок комплектування, склад та функції земських, гродських і підкоморських судів.

Однак стосовно проблеми, яка розглядається у монографії, більшість досліджень має фрагментарний, безсистемний характер, судоустрій і судочинство на українських землях Литовсько-Руської держави розглядаються в них у контексті вивчення інших проблем. Отже, у вивченні судової системи і судового процесу на українських землях Великого князівства Литовського нерозв’язаним залишається ряд проблем. Остаточо не визначені різновиди судів; не існує усталеної загальноприйнятої концепції системи і класифікації судів; не простежено еволюцію судової системи і не встановлені її характер і основні напрямки; не визначений ступінь самостійності та повноважень ряду судів; є розбіжності у визначенні складу суду великого князя, регіональних судів, доменіального суду, пореформених судів; не встановлено характеру підсудності в різних судах; не визначені до кінця роль і склад свідків; практично не вивченими залишаються

---

⁹⁵ Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990.

⁹⁶ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

третейські та полюбовні суди; до кінця не уточнено різновиди церковних судів та особливості функціонування кожного з них; не показана розбіжність між писаним правом і фактами реального життя і не проаналізовані причини такої розбіжності. Слід зазначити, що у вітчизняній науці до цього часу не існує усталеної історико-юридичної термінології, яка стосується XIV-XVI ст., що, на нашу думку, можна пояснити недосконалим станом вивченості проблеми.

Отже, проблема судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського потребує подальшого вивчення. Наявна джерельна база є достатньою для продовження наукових досліджень у цій царині.